

प्रकरण २

आत्मचरित्र/आत्मकथन
लेखनामागील
भूमिका

मराठी साहित्यात आत्मचरित्र या वाङ्मय प्रकाराला एक वेगळे स्वतंत्र असे स्थान आहे. आत्मचरित्राला एक दीर्घ परंपरा असून अनेक वळणे घेत मान्यता पावलेला साहित्यप्रकार आहे. चरित्र व आत्मचरित्र ही दोन जुळी भावंडे आहेत. आत्मचरित्राबद्दल एक वैशिष्ट्य सांगितले जाते ते म्हणजे आत्मचरित्र हे आयुष्याच्या उत्तरार्धात एकदाच लिहिले जाते. या वैशिष्ट्यामुळे वरवर पाहता सोपा वाटणारा हा वाङ्मय प्रकार तसा अवघड देखील आहे. माणुस हा छिद्रानवेशी प्राणी आहे इतरांच्या आयुष्यातील घटना प्रसंग जाणण्यात त्याला उत्सुकता असते. त्यामुळे आत्मचरित्र हे वाचकांच्या मनाला मोहित करते म्हणूनच हा वाङ्मय प्रकार सर्वात जास्त लोकप्रिय झाला आहे.

‘आत्मचरित्र’ शब्द ‘Autobiography’ या इंग्रजी शब्दापासून रुढ झाला. ‘ऑटोबायोग्राफी’ याचा अर्थ ‘स्वतःच स्वतःच्या जीवनाचा, व्यक्तिमत्त्वाचा काढलेला आलेख’ असा होतो, “म्हणजे व्यक्तिच्या जीवनाचा, व्यक्तित्वाचा व कर्तृत्वाचा त्याने स्वतःच लिहीलेला इतिहास म्हणजे आत्मचरित्र होय.” आत्मचरित्र हे आठवणी, रोजनिशी व आत्मकथन आत्मनिवेदन करण्याचेच भिन्न-भिन्न प्रकार आहेत. आत्मचरित्र म्हणजे स्वतःच्या गतकाळाचे सिंहावलोकन व विश्लेषण करणे होय.

२. आत्मचरित्र / आत्मलेखनामागील भूमिका / हेतू:-

‘आत्मचरित्र’ या शब्दाचा अर्थ समजावून घेतल्यानंतर त्या लेखनामागे कोणती भूमिका असते. कोणत्या हेतूने आत्मचरित्र लेखन केले जाते हे समजावून घेणे आवश्यक आहे. समाजातील प्रत्येक क्षेत्रातील व्यक्तींनी हा वाङ्मय हाताळला आहे. या प्रत्येक व्यक्तीने कोणत्या ना कोणत्या हेतूने हे आत्मचरित्र लिहिले आहे. या आत्मचरित्रामागे लेखकांचा लिहणाऱ्याचा काय हेतू असतो कोणत्या हेतूने आत्मचरित्र लिहली जातात याची चर्चा येथे करण्यात येणार आहे.

मुख्यतः आत्मचरित्र हे मनातील भावना इतरांपर्यंत पोहचविण्याचे उत्तम साधन आहे. म्हणजे आत्मचरित्र हे भावगीता सारखे असते. आजवरच्या आयुष्यात माणसाला जे बरेवाईट अनुभव आले ते इतरांना सांगण्यामुळे दुःख हलके होते, मन मोकळे होते या हेतूने देखील आत्मचरित्र लिहीली जातात. त्याचप्रमाणे दुःख कमी करण्यासाठी व सुख द्विगुणीत

करण्यासाठी देखील आत्मचरित्रे लिहली जातात. म्हणजेच, “आपल्या जीवनात घडलेल्या घटना मुलांना उलगडून सांगायच्या म्हणून माझ्या आयुष्यात जे जे घडले ते मी लिहून काढले यात माझी योग्यता विद्वत्ता, कसब, कौशल्य असे काही नाही. कसब असेलच तर ते स्मरणशक्तीचे आहे तीने गतजीवनातील सारे प्रसंग जसे घडले तसे आपल्या संपुष्टात संभाळून ठेवले आणि लिहित गेले तसे ते उलगडून पुढे धरले” असे आपल्या ‘सांजवात’ या आत्मचरित्रात प्रस्तावणेत ‘आनंदीबाई शिर्के’ म्हणतात.

विरंगुळ्यासाठी देखील आत्मचरित्र लेखन केले जाते. आयुष्याच्या शेवटी आपल्या मागील आयुष्यातील आठवणी लिहून काढण्यात मनोरंजन होते. त्यातून आनंद मिळतो. आणि वृद्धापकाळात तेवढाच विरंगुळा म्हणून देखील काहीजण हे लेखन करतात. तर काही वेळा आपल्या आयुष्यात आपणाला अनेक अडचणींना सामोरे कसे जावे लागले. जगाचे किती वाईट अनुभव आले हे सांगून आपल्या आत्मचरित्रातून इतरांना बोध व्हावा ही देखील या लेखनामगची भूमिका असू शकते. अनेक आत्मचरित्रांच्या प्रस्तावणेत देखील हाच उद्देश प्रमुख सांगितलेला असतो. या दृष्टीने म्हणतात की, “आमची चरित्रे सामान्य विद्यार्थ्यांना उपयोगी पडतील.” म्हणजेच आपल्या लेखनातून इतरांनी बोध घ्यावा हा हेतू आत्मचरित्र लिहण्यामागे असतो.

आपण केलेल्या चुकांचे किंवा आपण कसे बरोबर होतो हे सांगण्यासाठी म्हणजेच आत्मसमर्थनासाठी देखील आत्मचरित्र लेखन केले जाते. यातून आत्मचरित्रकार स्वतःचे मोठेपण नकळतपणे सांगत असतो. कधी तरी प्रामाणिकपणे यातून स्वतःच्या हातून घडलेल्या चुका देखील समर्थपणे सांगितल्या जातात. म्हणजेच स्वतःला उजेडात आणण्याचा, स्वतःशी प्रामाणिक राहण्यासाठी देखील आत्मचरित्र लिहली जातात. हिटलरने ‘माझा झगडा’ (MEIN KAMPF) हे आत्मचरित्र यासाठीच लिहिले आहे. म्हणजेच “आत्मसमर्थ व प्रचार” असे दोन हेतू नकळतपणे प्रकट होतात.

माणसांच्या आयुष्यात माणसाच्या हातून अनेक चुका घडत असतात. या चुका त्याला कुणालातरी सांगायच्या असतात आणि आपले मन मोकळे करायचे असते. पण तो जेव्हा हे कुणाला सांगू शकत नाही तेव्हा या आत्मचरित्रातून आपण ते सांगू शकतो हे जेव्हा त्याला कळते तेव्हा तो आत्मचरित्र लिहण्यास प्रवृत्त होतो. आपल्या चुका व त्याचा

कबुली जबाब तो त्यात कोणताही आडपडदा न ठेवता मांडतो. म्हणजे कबुली जबाबसाठी सुद्धा आत्मचरित्र लेखन केले जाते. हीच संकल्पना ख्रिस्ती धर्मात ही आहे. त्याला 'Confession' म्हणजेच 'कबुली जबाब' असे म्हणतात. यासाठी म. गांधी यांच्या 'माझे सत्याचे प्रयोग' या आत्मचरित्राचा आवर्जून उल्लेख करावा लागतो.

त्याचप्रमाणे आपल्या आयुष्यात आपल्याला अनेक कारणांनी दुःखे भोगावी लागतात. ही दुःखे का व कशासाठी भोगावी लागली याला जबाबदार कोण? यांची कारण मिमांसा देखील करण्यासाठी आत्मचरित्र लिहली जातात. सामाजिक दुःखे ही विशिष्ट समाजाला भोगावी लागतात ते इतरांपुढे प्रकर्षाने आणण्यासाठी देखील आत्मचरित्रे लिहली जातात. उदा. दादासाहेब मोरे यांचे 'गबाळ', माधव कोंडविलकरांचे 'मुक्काम पोस्ट देवाचे गोठणे' या आत्मचरित्र लेखनामागील हेतू हाच होता.

म्हणजेच आत्मचरित्र लेखनामागे वेगवेगळ्या हेतू व प्रेरणा असू शकतात. एकाच वेळी एक किंवा अनेक हेतू मनी ठेऊन हे लेखन केले जाते. वरीलप्रमाणे आत्मचरित्र लेखनामागे अनेक भूमिका असतात असे म्हणता येईल. त्याचबरोबर आत्मचरित्राची निर्मिती कशी झाली असेल? आत्मचरित्र म्हणजे काय? या संदर्भात विविध व्याख्या खालील प्रमाणे सांगता येतील.

- १) जैनेंद्रकुमार, "आत्मचरित्र एक प्रकारसे आत्मदान का ही रूप है।"^२
- २) शूमेकर, "Autobiography is the professedly truthful record of an individual written by himself and composed as a single work"^३
- ३) चार्ल्स उफोने, "Autobiography is a history of life character and work of a person written by himself"^४
- ४) प्रा. वा. ल. कुलकर्णी, "ज्या अनुभवाची सृष्टी येथे साकार होण्यासाठी धडपडत असते, तो एका व्यक्तिमनाला जाणवेली व जाणवणारा एक अनन्य साधारण अनुभव असतो."^५
- ५) डॉ. जॉन्सन म्हणतात, "Every man's life should be best written by himself"^६

६) मालतीबाई बेडेकर, “सामान्यतः माणसे आत्मचरित्र लिहितात तेव्हा आपल्या आयुष्यात काही तरी सांगण्यासारखे आहे असे वाटत असते, स्वतःच्या कर्तबगारीचा अभिमान असतो. स्वतःच्या दुःखाची जाणीव तीव्र असते. दुसऱ्याच्या दृष्टीपणाने आपला झालेला भरडा त्यांना अस्वस्थ करीत असतो. आपण केलेले धाडस किंवा साहस असे त्यांना वाटत असते. स्वतःच्या वृत्तीचे मंडण करावेसे वाटत असते. असे काही ना काही सांगण्यासारखे वाटूनच माणसे आत्मचरित्र लिहायला घेतात”^{१९}

स्वातंत्र्य पूर्व काळातील आत्मचरित्रे -

या कालखंडामध्ये प्रारंभापासून ते १९४७ पर्यंतच्या कालखंडाचा समावेश होतो. या कालखंडात आत्मचरित्र हा वाङ्मयप्रकार रुढ नसल्याने चरित्रांच्या मानाने आत्मचरित्राची संख्या खूपच अल्प होती. यामध्ये पहिल्या आत्मचरित्राचा मान नानासाहेब फडणीसांच्या आत्मचरित्राला जातो. १९व्या शतकाच्या उत्तरार्धात परिपूर्ण आत्मचरित्र म्हणून बाब पद्मजी यांच्या ‘अरुणोदय’ या आत्मचरित्राचा उल्लेख करावा लागतो. अनेकांनी अनेक हेतू ठेऊन या कालखंडात आत्मचरित्र लेखन केले. उदा. क्रांतिकाराचे चरित्र तरुण पिढीला मार्गदर्शक व्हावे यासाठी सावरकरांनी इटालियन नेता मोझिनी यांचे आत्मचरित्र लिहिले. तर स्त्री आत्मचरित्र म्हणून रमाबाई रानडे यांच्या ‘आमच्या आयुष्यातील काही आठवणी’, लक्ष्मीबाई टिळकांचे ‘स्मृतीचित्र’ या आत्मचरित्रांचा आवर्जून उल्लेख करावा लागतो. आत्मचरित्र प्रकाराचा या कालखंडात उगम आल्यामुळे त्यात आधुनिक दृष्टीकोन नव्हता. कलात्मक मूल्य नव्हते. आत्मचरित्रामध्ये संख्यात्मक वाढ झाली गुणात्मक नाही. याच कालखंडाच्या उत्तरार्धात ह्या वाङ्मय प्रकाराच्या विकासाला सुरुवात झाली. अनेक नवनवीन क्षेत्रातील व्यक्तींनी आत्मचरित्र लिहिण्यास सुरुवात केली.

स्वातंत्र्योत्तर काळातील आत्मचरित्रे -

या कालखंडात हा वाङ्मय प्रकार विविधांगी बनला. सत्यघटनेवर हा प्रकार आधारित असल्यामुळे हा वाङ्मय प्रकार अधिक लोकप्रिय होऊ लागला. या काळात जी वैशिष्ट्यपूर्ण आत्मचरित्रे निर्माण झाली त्यामध्ये प्र. के. अत्रेच्या ‘मी कसा झालो’, गो. स. टेबेकृत ‘माझा जीवन विहार’ या आत्मचरित्रांचा उल्लेख करावा लागतो. या काळात प्रत्येक

क्षेत्रातील प्रत्येक मान्यवर व्यक्तींनी आपले अनुभव, आपल्या वेदना, दुःख सांगण्यासाठी या वाङ्मय प्रकाराचा आधार घेतला. या आत्मचरित्रामधून तत्कालिन समाजाच्या राजकीय, सामाजिक, शैक्षणिक, आर्थिक क्षेत्रातील कामगिरी आपल्या लक्षात येते. म्हणजेच आत्मचरित्रांनी त्या काळचे समग्र चित्रण करून आपली परंपरा आणि संस्कृती जतन केली. ही आत्मचरित्रे व्यक्तीनिष्ठ झाली. यामध्ये गो. नी. दांडेकर 'स्मरणगाथा', यशवंतराव चव्हाण 'कृष्णाकाठ', सुनिल गावसकर यांच्या 'सनी डेज' या आत्मचरित्रांचा उल्लेख करावा लागतो. या काळात हा प्रकार इतका विकसित पावला की १९६० पर्यंत फक्त १०० आत्मचरित्रे लिहली गेली तर १९६० ते ८५ या काळात २०० पेक्षाही जास्त आत्मचरित्रे लिहली गेली. यावरून या प्रकाराची लोकप्रियता आपल्या लक्षात येते.

स्त्रियांची आत्मचरित्रे :-

मराठी आत्मचरित्राचे दालन वैभवशाली करण्यात स्त्रियांचा खुप मोठा वाटा त्या त्या काळातील स्त्रियांची असणारी स्थिती आपणाला या आत्मचरित्रातून पहावयास मिळते. १९व्या तसेच २०व्या शतकातील पूर्वार्धातील बहुतेक सर्वच स्त्रियांची आत्मचरित्रे पत्नी या भूमिकेतून लिहली गेली आहेत. ही आत्मचरित्रे लिहिताना द्विधा मनस्थिती लक्षात येते. संस्काराचा परंपराचा असणारा पगडा लक्षात येतो. या आत्मचरित्राचा उल्लेख मागील कालखंडात आलेला आहे.

स्वातंत्रोत्तर काळात शिक्षणाचा प्रसार मोठ्या प्रमाणावर झाला. स्त्रिया शिकू लागल्या. प्रत्येक क्षेत्रात त्या आपली छाप उमटवू लागल्या. त्यातून त्या क्षेत्रात येणारे अनुभव स्त्रियां व्यक्त करू लागल्या. त्या अर्थाजन करू लागल्या. स्त्रियां शिकल्या की त्यांचे प्रश्न सुटतील असा जो एक १९ व्या शतकात विचार मांडला जात होता तो २०व्या शतकाने चुकीचा ठरविला आहे. आज स्त्रिया अनेक नवनव्या समस्यांना सामोरे जावं लागत आहे. पूर्वीच्या स्त्रीया पती हाच परमेश्वर मानून आलेली दुःख नशिबाला दोष देत सहन करीत होती. पण आज स्त्रीची सर्वच बाजूनी कोडी आली आहे. घुसमटत आली आहे. ती धड स्वातंत्र्य उपभागू शकत नाही. अन् चार भिंतीच्या आत राहूही शकत नाही. अशी तिची होणारी घुसमट साहित्यातून त्यातही आत्मचरित्रातून व्यक्त झाली तरच नवल?

स्वातंत्रोत्तर काळात विविध क्षेत्रातील अनेक स्त्रियांनी आत्मचरित्राच्या माध्यमातून आपली सुख-दुःखे मांडली आणि हा प्रकार समृद्ध केला.

दलित आत्मकथने -

स्वातंत्रोत्तर काळात दलित साहित्य जन्माला आले. त्यातून दलित आत्मकथने हा वेगळा व स्वतंत्र प्रवाह निर्माण होऊन विकास पावला. जीवनवादी साहित्य दलितांच्या आत्मनिवेदनाला 'आत्मकथने' ही संज्ञा प्राप्त झाली. आधुनिक आत्मचरित्राला १५० वर्षांची परंपरा आहे. तर आत्मकथनाला ५० ते ६० वर्षांचीच परंपरा आहे. आत्मचरित्र व आत्मकथने यामध्ये काही भेद तर काही साम्य आहेत. दलितांच्या आत्मचरित्रांचा उल्लेख 'आत्मकथने' म्हणून केला जातो. दलित आत्मकथने ही सामाजिक स्तरावरील दुःखाचे दर्शन घडविणारी आहेत. वेदना, विद्रोह, नकार त्रैस्वरूपात प्रकटीकरण. काही प्रमुख आत्मकथने म्हणून दया पवार यांच्या 'बलूत', लक्ष्मण माने 'उपरा' या आत्मकथांचा उल्लेख करावा लागतो.

२.१ : 'स्वांत सुखाय' संकल्पना / अस्मिता जागृतीचे साधन :-

स्वतःला सुख मिळावे म्हणून काही आत्मचरित्राचे लेखन केले गेले असे लेखन करताना 'स्व'ला केंद्रस्थानी माणून हे लेखन केल्याने ते स्वतःच्या विरंगुळ्यासाठी केलेले लेखन असेही झाले. आत्मचरित्र हे नंतरच्या काळात "Slice of Life" च्या प्रवृत्तीची होऊ लागली. २० व्या शतकात आधुनिक पद्धतीने आत्मचरित्रलेखन केल्यामुळे त्यामध्ये 'मी' हा केंद्रवर्ती बनून त्याच्या आवती-भवती आत्मचरित्रे दिसू लागली. स्वतःचा गुणदोष दाखविणारा निर्भयपणा दोष लपवून ठेवतात ते त्रयस्तपणे मांडण्याची भूमिका यातून दिसते. थोडक्यात आत्मचरित्राचे लेखन करताना लेखकाने न्यायाधिकाची भूमिका पार पाडावी लागते. आत्मचरित्र लेखनासाठी जेव्हा एखादी व्यक्ती कटीबद्ध होते. तेव्हा ती आपले खाजगी जीवन आपल्याला कळायला लागल्यापासून शोधण्याचा प्रयत्न करीत असते. स्वतःची जडण घडण कशी झाली आपल्यावर झालेले संस्कार, आपल्या जीवनात या ना त्या कारणाने आलेल्या व्यक्ती आणि त्यांच्या आपल्या आयुष्यावर झालेला परिणाम

यामुळे आपल्या आयुष्यात अनेक परिवर्तने घडतात. या सान्याचा शोध आत्मचरित्रकार 'स्व'ला केंद्रस्थानी ठेवून करत असतो.

आत्मचरित्र लेखनामागे स्वांत सुरवाय हा जसा हेतू असतो. तसाच आपल्या कर्तव्याचा आदर्श इतरांनी घ्यावा हा ही हेतू असू शकतो. पुढच्यास ठेस मागचा शहाणा या न्यायाने आपल्या हातून घडलेल्या चूकातून इतरांना धोक्याची सुचना ही मिळू शकते. एक विशुद्ध कला म्हणून किंवा निखळ मनोरंजने म्हणून आत्मचरित्र लिहिणे हे काही त्याचे प्रयोजन होऊ शकत नाही. आत्मचरित्रातून लोकरंजना पेक्षा प्रत्यक्ष लोकरंजन ही भूमिका आत्मचरित्रकारांची असावी लागते. ज्याप्रमाणे वर्तमान काळाच्या आणि भविष्य काळाच्या अर्थबोधासाठी भूतकाळ हा जितका मार्गदर्शक ठरतो तितकेच आत्मचरित्र मार्गदर्शक ठरावे अशी दृष्टी 'स्वान्तः सुरवाय आत्मचरित्र' लेखनापाठीमागे असते. तसे पाहिले तर आत्मचरित्र हे लेखकाच्या 'स्व'चेच चरित्र असते. आणि पर्यायाने आपले सगे सोयरे, आग्नेष्ट, हितशत्रू यांची ही कळत नकळत गुंतवणूक असते. म्हणजे आत्मचरित्रे लेखन करत असताना लेखकास संपूर्ण घटनांचा विचार करावा लागतो.

त्याचबरोबर आत्मचरित्रामागे अजून एक भूमिका असल्याचे दिसून येते ती म्हणजे आस्मिता जागृती होय. आपण केलेल्या कार्याचा, आपल्या मताचा आणि विचाराचा याद्वारे प्रसार करणे. आपल्या विषयी काही अपसमज पसरले असल्यास ते खोडून काढणे. आपले वागणे, आपले बोलणे कसे योग्य होते ते पटवून देणे. म्हणजेच आत्मगौरव करण्यासाठी ही आत्मचरित्राचे लेखन केले जाते. इतरांपेक्षा आपण केलेले वेगळे काम समाज्यापूढे मांडण्यासाठी आत्मचरित्राचे लेखन केले जाते. हे आत्मचरित्र वाचत असताना वाचकांचाही अभिमान पर्यायाने जागृत होत असतो. देशाच्या नविन पिढीचे विचार परिवर्तन या आत्मचरित्राच्या वाचनामधून होत असते. म्हणूनच आत्मचरित्र हा वाङ्मय प्रकार सर्वच दृष्टीने महत्वाचा आणि वेगळा वाङ्मय प्रकार आहे.

२.२ : आपल्या आयुष्याच्या जगण्यातील वेगळेपणाच्या अनुभव इतरांना देण्याची प्रेरणा :-

आत्मचरित्र हा वाङ्मय रुढ झाल्यानंतर त्याकाळात आत्मचरित्र लिहिण्याची प्रवृत्ती कमी होती दुसरे असे की भारतीय साहित्यापरंपरेत स्वतःविषयी सांगणे उचित मानले जात नसे. स्वतःच्या जीवनापासून इतरांनी बोध घ्यावा असे आत्मचरित्राद्वारे सांगणे उद्धटपणाचे असते असे भारतीय संस्कृती सांगते. पण २० व्या शतकापासून विचारात परिवर्तन झालेले दिसते. त्यामुळेच आत्मचरित्राच्या संख्येत वाढ झालेली आहे.

आपल्या आयुष्यात जे वेगवेगळे अनुभव आले ते इतरांना प्रेरणा देणारे होऊ शकते किंवा त्याला आपल्या अनुभवातून बोध मिळू शकतो. आपले मन हलके होण्यासाठी ही आत्मचरित्र लिहिले जातात. आपल्या 'चरित्रचंद्रा' च्या प्रस्तावनेत श्री. पांगारकर म्हणतात, "माझ्या चरित्रात कोणास काही घेण्यासारखे नाही असे मला वाटते तर हे चरित्र लिहून प्रसिद्ध करण्याचा हा उद्योग मी केला नसता. दारिद्र्यात वाढलेला पण डोके वर काढू इच्छिणाऱ्या विद्यार्थ्यांस का ही भरीव वाङ्मय कार्य किंवा धर्मकार्य करू पाहणाऱ्या लेखकांस व वक्त्यास, परमार्थाची तळमळ वाहणाऱ्या मुमुक्षूस, संसार सुखमय करावा अशी वासना असणाऱ्या संसारिकास या चरित्रापासून काही तरी बोध, आनंद व उत्साह मिळेल असा मला भरवसा वाटतो"

जर्मन प्रोफेसर मॅक्समुल्लर याने तरुण विद्यार्थ्यांना प्रेरणा व प्रोत्साहन देण्याच्या उद्देशाने आत्मचरित्र लिहिले आहे. 'प्रयत्ने वाळूचे कण रगडिता, तेल हि गळे' या उक्तीप्रमाणे जिद्दीने व प्रयत्नपूर्वक एखादी गोष्ट मिळविण्याचा प्रयत्न केल्यास ती गोष्ट आपणास साध्य होते. हेच सांगण्यासाठी प्र. के. अत्रे यांनी 'मी कसा झालो?' या आत्मचरित्राचे लेखन केले.

साहित्यरुपात्मक आत्मचरित्राच्या वेगळ्या हेतूविषयी स्पेंजमन म्हणतो की, "The effect of such an autobiography will be not inform the reader but of transform him."^६ म्हणजेच अनेक आत्मचरित्रकार आत्मचरित्र लेखन करित असताना त्यांच्या त्या मागच्या भूमिका वेगवेगळ्या असतात. मैत्रीतून उपदेश करणे, लोकांना चांगले विचार मिळावेत, त्यांच्या गुणांना वाव मिळावा. निसर्गाने प्राप्त झालेल्या परिस्थितीवर मात करता यावी. या हेतून ही आत्मचरित्रे लिहिले गेली. म्हणजेच 'माणूस' म्हणून जगताना व्यक्तीला आपल्या जीवनात अनेक विविध संदर्भात संघर्ष करावा लागतो. कधी भूकेसाठी,

नोकरीसाठी किंवा दारिद्र्यामुळे तर कधी जातीव्यवस्थेमुळे. त्यांना अनेक ठिकाणी संघर्ष करावा लागतो म्हणजेच हा वेगळा अनुभव जीवन जगत असताना येतात. नजमा हुजरुक यांनी आपल्या अंपंगत्वावर मात कशी केली. हे आपल्या 'चाकाची खुर्ची' या आत्मचरित्रात सांगितले आहे. अंध उद्योजक असणाऱ्या सुरेंद्रनाथ कांबळी यांना 'बदलती क्षितीजे' या आत्मचरित्राच्या निमित्ताने ते सांगतात, "हा मजकूर लिहिताना डोळ्यासमोर मी दोन उद्दिष्ट्ये ठेवली आहेत. पहिले म्हणजे, अंपंग व्यक्तीमध्ये थोडासा का होईना आत्मविश्वास निर्माण करणे व दुसरे मराठी तरुणाला स्वतंत्र व्यवसायासाठी प्रवृत्त करणे. मराठी माणसाच्या मनात स्वतंत्र उद्योगाविषयी अनेक गैरसमज रुतून बसले आहेत. ते दूर करून तरुणांना नोकरीच्या शोधापासून परावृत्त करून, स्वतःच्या पायावर उभे करण्याचा उद्देश डोळ्यासमोर मुख्यतः ठेवलेला आहे. वास्तविक बेकारी निर्मूलनाचा हा एकच राजमार्ग आहे."१०

२.३ आदर्शाची उभारणी

आत्मचरित्राची भूमिका आणि प्रेरणा यांचा अभ्यास करत असताना असे जाणवू लागले की आत्मचरित्रामध्ये वाचकांना आदर्श म्हणून वाचता येतील अशा अनेक प्रकारची आत्मचरित्रे येथे पहाण्यास मिळतात. त्यामध्ये 'महात्मा गांधीजी' यांचे आत्मचरित्रे या आत्मचरित्राविषयी श्री. किशोरलाल मश्रूवाला म्हणतात की, या चरित्रग्रंथाला तोड नाही. कारण या ग्रंथाच्या ओळी-ओळीत सत्योपासनेचे चिंतन भरलेले आहे. तसेच स्वभाव विशेष यांचे चित्रण ही रेखाटलेले आहे. अशा आदर्श आत्मचरित्रामुळे आदर्शाची एक चांगली वाट मिळते आणि वाचकांच्या मनावर आदर्श सत्य आत्मचरित्र सत्यचित्र म्हणून चित्र उभे रहाते.

आत्मचरित्राच्या रूपाने जनतेसमोर आपल्या कृत्यांचा कबुली जबाब दिला जातो. यांचे समाधान चरित्रकाराला मिळू शकते. प्रसिद्ध फ्रेंच लेखक रुसो याने आपल्या आत्मचरित्राला 'कबुली जबाब' (Confession) असे नाव दिले आहे. सुरुवातीलाच तो म्हणतो, "जेव्हा मला देवाघरचे बोलावणे येईल तेव्हा मी हे माझे आत्मचरित्र ईश्वरासमोर ठेवीन आणि म्हणेन की, देवा मी अशा-अशा तऱ्हेने जगात वागलो आहे. माझी पुण्यकृत्ये व पापे मी प्रामाणिकपणे तुझ्यासमोर ठेवीत आहे."११ अशा प्रकारे कबुली जबाब देऊन प्रायश्चित घेतल्याचे समाधान मिळते.

मराठी भाषेत पहिल्या प्रतीत मोडणारे आत्मचरित्र म्हणून 'आत्मवृत्त' यांचा उल्लेख केला जातो. इ. स. १९२८ साली सुधारलेल्या स्वरूपात पूर्ण झालेले ते आत्मचरित्र आहे. श्री. कर्वे यांचा स्वभाव अत्यंत भिडस्त व विनयशिल म्हणून प्रसिद्ध आहे. त्यांनी आपले गुणदोष अत्यंत स्पष्टपणे लोकांपुढे मांडले आहेत प्रस्तावणेत म्हणतात, "या आत्मवृत्तात एक मोठी उणीव राहिलेली आहे. आपले दोष व आपल्या दोषांस्पद कृती दुसऱ्याला सांगणे कोणाला आवडत नाही, या मनुष्यस्वभावाला मी अपवाद नसल्यामुळे, त्यांचा व्हावा तसा उल्लेख यांत झाला नाही. तथापि सामान्य मनुष्यांत आढणारे दोष माझ्यांत आहेत व त्यांना अनुरूप कृती देखील माझ्यात हातून घडल्या आहेत."''^{१२} आपले नुसते दोषच सांगितले नाहीत तर क्वचित प्रसंगी घडलेली फजिती ही सांगितली आहे. म्हणजेच आदर्श व्यक्तीचे आत्मचरित्र म्हणजे सर्व गुण दोषांनी युक्त असे असते.

आदर्श आत्मचरित्रकारांकडे विनयशीलता, प्रामाणिकपणा व दुर्दम्य आत्मविश्वास असला पाहिजे त्याचप्रमाणे इतरांना आदर्श म्हणून किंवा बोधाच्या स्वरूपात जेव्हा आत्मचरित्र लिहित असतो. त्यावेळी फक्त आत्मगौरव न करता दोष ही दाखविले पाहिजेत. कोणत्याही व्यक्तीकडे फक्त एकच बाजू नसते. नाण्याला जश्या दोन बाजू असतात त्याप्रमाणे व्यक्तीस्वभावाला ही दोन बाजू असतात. त्याने त्या दाखविल्यानंतरच आदर्श चरित्र म्हणून ते वाचकांपुढे येते व वाचकांलाही आवडते.

२.४ बहुजनांचा साहित्याच्या प्रांतात प्रवेश :-

इंग्रजी कालखंडात शिक्षणाचा प्रसार झाला त्याचा परिणाम म्हणून बहुजन वर्गही शिक्षण घेऊन पुढे येऊ लागला. आणि आपले दुःख व्यक्त करण्यासाठी त्यांनी साहित्याचा आधार घेतला. आधुनिक मराठी आत्मचरित्रामध्ये त्यांनी आपल्या दुःख, वेदना मांडून उद्रेक करण्याचा प्रयत्न केला. बहुजनांना ही प्रेरणा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्याकडून मिळालेली आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी 'शिका आणि संघटीत व्हा' असा संदेश दिला त्याप्रमाणे अनेक दलित शिक्षण घेऊन आपले दुःख आत्मचरित्रातून व्यक्त करू लागले. आपणांपुढे आतापर्यंत 'बलुंत' (१९७८) दया पवार, 'आठवणीचे पक्षी' (१९७९) प्र. ई. सोनकांबळे 'मुक्काम पोस्ट देवाचे गोठणे'(१९७९) माधव कोंडविलकर, 'उपरा' (१९८०). लक्ष्मण माने 'तराळ-अंतराळ' (१९८१) शंकरराव खरात, 'काठ्यावरची पोट'

(१९८२) उत्तम बंडू तुपे, 'फांझर' (१९८२) ना. सं. झोडगे ही दलित आत्मचरित्रे आली आहेत.

अ : शिक्षणाचे सार्वत्रिकरण :-

१९ व्या शतकात शिक्षणाचा प्रचार आणि प्रसार मोठ्या प्रमाणात झाला. सर्वांना शिकण्याची संधी मिळू लागली. दलित समाज ही शिक्षण घेऊ लागला. उच्च शिक्षण हे सामाजिक व सांस्कृतिक परिवर्तनाचे साधन असल्यामुळे आणि दलितांना आत्मोन्नतीचे भक्कम पाऊल टाकण्यास अपूर्व संधी प्राप्त झाली. त्याचबरोबर दलित विद्यार्थ्यांनी बुद्धीमत्तेच्या बाबतीत कमी आहेत असे समजू नये कारण शिक्षण हे केवळ व्यक्तिगत सुखसोयीचे साधन नसून समाजाला सबल, समृद्ध, स्वतंत्र व सान्मान्य करण्याचा तो मार्ग आहे याची जाणीव दलित वर्गाला हून त्यांनी साहित्याच्या प्रांतात प्रवेश केला. मुख्य म्हणजे दलित साहित्यिकांच्या आत्मचरित्रामध्ये आंबेडकरी चळवळीचे पडसाद उमटताना दिसतात. शिक्षणामुळे बहुजनांना त्यांच्या 'स्व'ची जाणीव तर झाली पण आपले हक्क आणि अधिकार यासाठी ते जागृत झाले. शिक्षणाने फक्त विचार सुधारले नाहीत तर सर्वांगी विकास झाला. त्यांचे रहाणीमान उंचावले आणि मुख्य म्हणजे "माणूस" म्हणून जगायला ते शिकलेले दिसून येतात.

ब : अनुभव क्षेत्र विस्तार :-

अनुभवाला गुरु मानले जाते. माणसाजवळ अनुभव असेल तर तो त्या क्षेत्रात प्रगती करू शकतो. त्याप्रमाणे भारताला स्वातंत्र्य मिळाले आणि भारताच्या राज्यघटनेने मागासवर्गियांची विविध क्षेत्रात प्रगती होण्यासाठी त्यांना शैक्षणिक, आर्थिक व सरकारी सेवेत अनेक सवलती व राखीव जागा उपलब्ध करून दिल्या या सवलतींचा फायदा घेऊन दलित सुशिक्षित, प्रतिष्ठीत, सुरक्षित झाला. आणि त्याला विचार अभिव्यक्तीला उस्तं मिळाली आणि तो साहित्यनिर्मिती करू लागला.

"१९६८ नंतर दलित साहित्याचा विचार व त्याची भूमिका दलित समाजातील विचारवंत समीक्षकांकडून मांडली जाऊ लागली. केशव मेश्राम, दया पवार हे आपल्या संवेदनेला शब्दरूप देत होते. त्याचबरोबर वामन निंबाळकर, त्र्यंबक सपकाळे, अर्जुन

डांगळे, प्रल्हाद चेंदवणकर, नामदेव ढसाळ, उमाकांत रणधीर, ज. वि. पवार इ. कवी व ताराचंद खांडेकर, योगीराज वाघमारे, अविनाश डोळस, योगेंद्र मेश्राम, भिमराव शिवराळे यांसारखे दलित लेखक आकार घेत होते.”^{१३}

शिक्षण घेतल्यामुळे दलित समाजात जागृती निर्माण झाली ते आपले दुःख मांडू लागले आणि आपल्या हक्कासाठी ते भांडू लागले. म्हणजे दलित हा वर्ग बाबासाहेबांच्या विचारांनी प्रेरित झाला. आपल्या हक्कांसाठी जागृत होऊन लढू लागला. म्हणजे मनुष्य जन्मतःच समान आहे व मरेपर्यंत त्यांचा दर्जा समान राहिला पाहिजे हा त्यामागील विचार होता.

क : आत्मकथनाची जाणीव व तिचा विस्तार :-

माणसाला आपले दुःख, आपला आनंद किंवा जे भोगलेले, सोसलेले, कुणाला ना कुणाला सांगावेसे वाटते. अशा निवेदनाला, अनुभव कथनाला जेव्हा अक्षररूप प्राप्त होते तेव्हा एका साहित्यकृतीचा जन्म झालेला असतो. ‘काट्यावरती पोट’ मध्ये सुरवातीलाच उत्तम म्हणतो, ‘मनात येतं, कुठतरी कुणाला हे काळीज फाडून पार इस्कटून दाखवावं’ हीच त्यामागे मुलभूत भावना असते.

२० व्या शतकात दलित साहित्याने एक वेगळी वाट पाडलेली दिसते. त्यामध्ये आत्मकथन या वाङ्मय प्रकाराने मोठ्या प्रमाणात लेखन झालेले दिसते. त्यामध्ये उल्लेखनीय म्हणजे ‘बलुत’, ‘आठवणीचे पक्षी’, ‘मुक्काम पोस्ट देवाचे गोठणे’, ‘उपरा’, ‘काट्यावरची पोट’ आणि ‘तराळ-अंतराळ’ ही सुरवातीची बहुचर्चित दलित आत्मकथने होय. या आत्मकथनाने दलित लेखकांच्यामध्ये एक जागृती निर्माण केली आणि दलित आत्मकथन हा प्राप्त साहित्याच्या क्षेत्रात एक वेगळा वाङ्मय प्रकार म्हणून ओळखला जाऊ लागला.

२.५ : आत्मलेखन :-

आत्मलेखनाच्या हेतुसंबंधी पाहिले असता लक्षात येते की, सुरवातीस आपल्या जीवनाचा केवळ वृत्तांत निवेदन करणे विशेषतः त्यातून वाचकांनी काही बोध घ्यावा या हेतूने निवेदन किंवा लेखन करतात. तसेच आत्मचरित्र लेखन करण्यासाठी मर्यादा किंवा

बंदी घातलेली नाही. आत्मचरित्र लेखन कोणत्याही व्यक्तीने, कोणत्याही प्रेरणेतून केलेले असते. म्हणजेच व्यक्ती स्वतः संबंधी जे लेखन कथन करीत असतो, त्यातून त्याचा इतिहास, त्यांचे विशिष्ट व्यक्तिमत्त्व आणि त्याच्या वाट्याला आलेल्या आयुष्यातील घडामोडी याची जाणीव आपल्याला होत असते म्हणजेच आत्मलेखन किंवा आत्मचरित्र लेखन हे आपल्या आयुष्याच्या कातरवेळी गतआयुष्याकडे पाहून किंवा आठवणीच्या स्वरूपात केलेले असते. त्या आत्मलेखनास अनेक गोष्टींचे कारण किंवा प्रेरणा असतात. म्हणजेच आत्मलेखन करणे हे प्रत्येकाच्या आपल्या कार्याचा वृत्तांत प्रसिद्ध केल्याने त्या प्रचारास सहाय्यक होणार असतो. धोंडो केशव कर्वे यांचे 'आत्मवृत्त' (१९१५) त्यांच्याच आश्रमातील कार्यकर्त्या श्रीमती पार्वतीबाई आठवले यांची 'माझी कहाणी' (१९२६), व सी. ग. देवधर यांचा 'माझा जीवनवृत्तांत' (१९२७) हे ग्रंथ विशिष्ट प्रकारच्या समाजसुधारणांचा प्रयत्न कसा झाला यांचा वृत्तांत कथन करणारे आहेत.

दलित साहित्यनिर्मिती पाठीमागे सुधा त्यांचे दुःख, वेदना होत्या. त्या मांडण्यासाठी त्यांनी साहित्य लेखन केले. पण आत्मचरित्रपर लेखनाकडे पाहण्याची आधुनिक दृष्टी कशी आहे याचा थोडासा प्रत्यय कमल पाध्ये यांनी 'बंध-अनुबंध' (१९९३) या आपल्या आत्मचरित्रपर लेखनकृतीला लिहीलेल्या प्रास्ताविकातून येतो. आत्मलेखन करण्यापाठीमागे अनेक कारणे सांगतात म्हणजे कबुली जबाब देण्यासाठी, आत्मसमर्थन करण्यासाठी स्वकार्याचा प्रचार, जुन्या आठवणींना उजळणी किंवा स्वतःचे कठोर आत्मनिरीक्षण करण्यासाठी आत्मलेखन केले जात असे. आत्मलेखन हे कोणत्याही कारणाने केले जाऊ शकते.

२.६ आत्मलेखनाचे वेगळेपण भूमिका या मुद्दांचा विचार टप्प्यात येईल :-

'आत्मचरित्र' हा वाङ्मय प्रकार कथा कादंबरी, नाटक इ. वाङ्मयप्रकारापेक्षा वेगळा वाङ्मय प्रकार आहे. "आत्मचरित्र हा एका व्यक्तीने स्वतःच स्व-जीवनाचा नेटकेपणाने काढलेला चैतन्यपूर्ण आलेख असतो. त्यामुळे त्याला कलात्मकता प्राप्त होते."१४

'आत्मचरित्र' हे 'चरित्र'पेक्षा वेगळा वाङ्मय प्रकार आहे. कारण चरित्र हे अनेक व्यक्ती लिहू शकतात. पण आत्मचरित्र हे स्वतः तो व्यक्तीच लिहू शकतो. कारण हे लेखन

स्मरणावर आणि आठवणींवर आधारित असते. यामध्ये सत्य शोधाची खरी परीक्षा असते. त्याचप्रमाणे लेखनाचा हा काल मात्र वर्तमानातील असतो. म्हणजे जगून झालेला आत्मचरित्रात काळ भूतकाळातील असतो. लेखन करताना व्यक्तीला भूतकाळाचे वर्तमानकाळात स्वतःच मूल्यमापन करावयाचे असते. जेथे जे जगलेले असते त्याचे स्वरूप तटस्थतेने, वस्तुनिष्ठेने, विवेकाने संतुलितपणे मांडावे लागते. पण हे लेखन करत असताना काही अडचणी येतात त्या म्हणजे त्याला मोहाचे, पाय घसरण्याचे, विवशतेचे, प्रौढीचे, समर्थनाचे, लपवाछपवीचे, विपर्यासाचे इ. अनेक क्षण येतात. त्याला बळी न पडता शेवटपर्यंत नीटपणे आत्मचरित्राची मूल्यात्मता टिकवावी लागते म्हणून म्हणतात आत्मचरित्र जेवढा सोपा तितकाच अवघड वाङ्मय प्रकार आहे.

आत्मचरित्राला इतर वाङ्मय प्रकाराप्रमाणे नियम लागत नाहीत. कारण आत्मचरित्र ही घटितावर आधारित कलावस्तू असते. आणि इतर वाङ्मय प्रकार कल्पितावर आधारित कलावस्तू असते. यातून आपल्याला आत्मचरित्राचे वेगळेपण जाणवू शकते.

‘चरित्र व आत्मचरित्र’ ही जरी जुळी भावंडे असली तरी त्यामध्ये जाणवणारे वेगळेपण म्हणजे आत्मचरित्र स्वतःहा व्यक्ति एकदाच लिहिते. या प्रकरणात आत्मचरित्राचे वेगळेपण किंवा आत्मचरित्र म्हणजे काय? यांचा अभ्यास करत असताना यामध्ये आत्मसमाधान हाच खरा फायदा असलेला दिसून येतो तसेच स्वतःबद्दल लिहिने अत्यंत सोपे व अत्यंत कठीण असलेले जाणवते. आत्मचरित्रामध्ये सर्वात आघाडीचे लेखन स्त्रियांनीच केलेले दिसते यावरून आत्मचरित्र म्हणजे, ‘आयुष्याच्या अखेरच्या स्मृतीरूपी चांदण्यात गतजीवनातील जो काय स्थूल देखावा दिसेल तो पाहून समाधान पावण्या’चा सर्वात सोपा व उत्तम मार्ग म्हणजे आत्मचरित्र लिहिणे होय.’

* संदर्भ सूची *

- १) मराठीतील आत्मचरित्रपर लेखन - उषा हस्तक, स्नेहवर्धन पब्लिशिंग हाऊस, प्रथम आवृत्ती, ३० मार्च २००६, गुढीपाढवा, पृष्ठ २४
- २) चरित्र आत्मचरित्र :- प्रा. अ. म. जोशी, स्नेहवर्धन पब्लिशिंग हाऊस, आवृत्ती दुसरी, पुणे, एप्रिल १९३५, पृष्ठ-८९
- ३) इंग्लिश ऑटोबायोग्राफी :- शु मेकर, इटस् जेनेसिस अँड फेजेस, ऑलिव्हर अँड बोर्डेज, लंडन, १९३५, पृष्ठ-१०६
- ४) वाङ्मय प्रकार :- संकल्पना व स्वरूप, संपा. आनंद वारकर, अन्वय प्रकाशन, पुणे, प्रथम आवृत्ती, मे २००४, पृष्ठ-१०६
- ५) साहित्य आणि समिक्षा :- प्रा. वा. ल. कुलकर्णी, पॉप्युलर, मुंबई, १९६३, पृष्ठ ६८
- ६) 'चरित्र आणि आत्मचरित्र' - स. दा. कन्हाडे, लोकवाङ्मय गृह, प्रथमावृत्ती, जुलै १९६७, पृष्ठ-८८
- ७) मराठीतील आत्मचरित्रपर लेखन - उषा हस्तक, स्नेहवर्धन पब्लिशिंग हाऊस, प्रथम आवृत्ती, ३० मार्च २००६, गुढीपाढवा, पृष्ठ-१८
- ८) चरित्र चंद्रा, श्री. पांगारकर, पृष्ठ-प्रस्तावना
- ९) आत्मचरित्र मीमांसा :- आनंद यादव, मेहता पब्लिशिंग हाऊस, प्रथम आवृत्ती, फेब्रुवारी १९८८, पृष्ठ ४०
- १०) मराठीतील आत्मचरित्रपर लेखन - उषा हस्तक, स्नेहवर्धन पब्लिशिंग हाऊस, प्रथम आवृत्ती, ३० मार्च २००६, गुढीपाढवा, पृष्ठ २७
- ११) चरित्र आत्मचरित्र :- प्रा. अ. म. जोशी, स्नेहवर्धन पब्लिशिंग हाऊस, आवृत्ती दुसरी, पुणे, एप्रिल १९३५, पृष्ठ ९४
- १२) आत्मवृत्त - धोंडो केशव कर्वे, प्रस्तावना
- १३) दलित साहित्य प्रेरणा आणि स्वरूप :- डॉ. वसंत डोळस, दिलीपराज प्रकाशन प्रा. लि. ३० डिसें. १९९२, पृष्ठ २३

१४) आत्मचरित्र मीमांसा :- आनंद यादव, मेहता पब्लिशिंग हाऊस, प्रथम आवृत्ती,
फेब्रुवारी १९८८, पृष्ठ १३६